

LOVRA ÉVA*

Rekonstruált (poszt)jugoszláv valóság – irodalmi térképzetek

Roginer Oszkár: *A jugoszláviai magyar irodalom terei: A (poszt)jugoszláv magyar irodalom és a téralapú közösségi identitáskonstrukciók viszonya a sajtóban (1945–2010)*. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2019. 386 oldal

A tér és térképzetek, valamint ezek interpretációja nemcsak a jugoszláv és posztjugoszláv (magyar) identitásban, hanem a második világháborút megelőző korszakban is az a metafora, amelynek Roginer Oszkár konkrét jelentést tartalmat ad, átszűrve az évtizedek értékhierarchiáinak átalakuló és visszatérő független változóin. Azokon a „független változókon” – idézve a kötet írójának szóhasználatát –, amelyek egy adott pillanatban egyet jelentettek egy kollázssország lélegzetvételével, meghatározták a felvett és alkalmazott alapértékeket, valamint némi ellenérzést, a történelmi események egy-egy pillanatában pedig még nosztalgiát is kiváltottak. A szerző strukturált és egymásba fonódó szövegértelmezésein keresztül bontakoznak ki a (jugoszláv és posztjugoszláv) kisebbségi magyar irodalom évtizedei és a térértelmezései. A kötet az 1945 (a II. világháború vége) és 2010 (a kettős állampolgárság egyszerűsített eljárásának bevezetése) közötti időszakot szimbolikus és tényleges történelmi mérföldkövek mentén osztja fel, amelyek hatottak a közösségi azonosulási hálóra, a művészeti termelésre, az irodalmi mezőre, a kül-, bel- és kisebbségpolitika terén bekövetkezett változásokra. A korszakok a térreprezentáció típusaiként oszlanak további

* A szerző építészmérnök, várostörténész, a Debreceni Egyetem Műszaki Kar Építőmérnöki Tanszék munkatársa. E-mail: lovra.eva@eng.unideb.hu

hierarchikus részegységekre. A vizsgálatok a makroszintű térreprezentációval (államalakulat, regionális tájegység) indulnak, majd a lokálison (városok és településhálózat) keresztül jutnak el a mikrokörnyezetig (utcák, terek, rakpartok, parkok és egyes épületek).

Fontos Roginer munkája módszertani részének ismertetése, ugyanis az messze visz a kötet irodalomtörténeti megközelítésétől, és egy olyan struktúrát, vázat ad a kutatásnak, amelyre finom rétegenként épül az irodalmi jelen, a Roginer-féle korszakolás pontossága és ésszerűsége, valamint a kisebbségi irodalom sajtóban való megjelenése. A terekhez, városokhoz, régiókhoz, bel- és külföldhöz, valamint az adott kor eseményeihez – legyen az egy szűkebb kört érintő politikai aktualitás vagy egy nép határokon átnyúló traumája – fűződő „közösségi (és egyéni) identitáskonstrukciók” pontos meghatározása az összetett, mégis pontosan dekódolható és követhető kutatási módszertan, valamint a szerző agilis kutatómunkájának az eredménye.

Roginer független változón olyan alapértéket ért, „amely az adott kor bármely társadalmi szerkezetébe behelyettesíthető”, a „térreprezentáció minden egyes megnyilvánulásának jelentésstrukturáló elemét képviseli”. A független változó evidensek lehetnek egy olyan olvasónak, aki maga is életének egy szakaszában a jugoszláv eszme részese volt, majd látta annak hanyatlását és porba tiprását. A magyarázat viszont szükséges, hiszen a munka nemcsak egy, a jugoszlávizmus emlékeivel küszködő és benne néha megnyugvó rétegnek készült. Másoknak, mindenkinek. A mindenki viszonylatában kiemelném az irodalmi, építészeti, városépítészeti, történelmi és földrajzi kötődéseket és az ezek a diszciplínák iránt némi érdeklődést is mutató olvasóréteget.

Az 1945 – bár a téralapú identitáskonstrukció visszanyúlik az 1920-as évekig – és 2010 közötti időszak lehatárolásában két független változót emel ki a szerző, amelyek az irodalomban megjelenített helyszínek szempontjából relevánsak. „Két olyan, a felszín alatt működő teret, időt, egyéni és kollektív cselekvési potenciált, ideológiai töltetet, termelési folyamatot, mitológiai elemet szabályozó alapértéket definiálhatunk, amelyek közül a II. világháborútól a kilencvenes évekig hatását kifejtőt a »testvériség-egység« változójának, míg a másikat, amely azután következett, a »nemzeti egység« változójának nevezhetünk.” (28.) A szerző téralapú identitáskonstrukciójának idősíkját 1945-től, a II. világháború végétől

a 2010-ig, a kettős állampolgárság egyszerűsített eljárásának bevezetéséig hat korszakra osztja. A korszakolás követi a politikai, társadalmi eseményeket (időbeni határok), amelyek néha véletlenszerűen egybevágnak olyan, az irodalomhoz is kapcsolódó történésekkel, amelyek hatására a megjelenített földrajz jellege változott.

A negyvenes évek az 1945–1950 közötti időszakot foglalják magukba, a háborúból való felépülés és a változások kora, amely kiterjed az eszmék, az intézményrendszer és a térinterpretáció változásaira is. A „testvériség-egység” dominál a társadalmi megnyilvánulásokban, s a korszak elhelyezi a kisebbségi magyar kultúrát a jugoszlávizmusban, és meghatározza irányát is a következő évtizedekre – azonban, ahogy Roginer írja: „A sajtóorgánumok meglehetősen szigorú fegyelmezése miatt nem tudhatjuk, hogy az irodalomban megjelenített helyszínek mennyiben képeztek valós, és mennyiben inkább csak tervezett kötődést, tény viszont, hogy az ötvenes évektől lazuló művelődéspolitikai hétköznapokban a negyvenes években megkonstruált földrajz továbbra is változatlanul jelen volt, sőt bővült, rétegződött, részleteződött.” (73.) Ennek megfelelően az ötvenes évek (1951–1961) jugoszláviai magyar geokulturális identitása a részletességében különbözik az előző korszaktól, ugyanis az utazás lehetősége olyan környezet, olyan szintű megismerését tette lehetővé és új helyszínek behozását az irodalmi térben, amelyek felülírták a szocialista realizmus esztétikai elveit. Az írók, költők ebben az időszakban már láthatóan bejárták azokat a helyeket, amelyekről azelőtt csak másodkézből kapott információk és képek alapján írtak. A hatvanas és hetvenes években, az 1962–1982 közötti időszak jugoszláviai magyar irodalma pedig reagált a Josip Broz Tito külpolitikája által is megváltozó nemzetközi helyzetre. „A Kelet és Nyugat felé tanúsított nyitottság politikailag, gazdaságilag, és a művészeti termelés terén is rendkívül fontos szerepet töltött be, kiemelkedő értékeket hozván létre a szépirodalomban, miközben kölcsönösen pozitív hatással voltak egymásra a társművészetek is.” (191.) A jugoszláviai magyar irodalmat ebben az időszakban az jellemezte, hogy az akkori országot, Jugoszláviát, annak tereit és helyszíneit maradéktalanul magáénak érezte, s nem mutatta a kisebbségi lét olyan ismertető jegyeit, amelyek a két világháború között, a negyvenes években vagy a kilencvenes és a kétezres évek során jellemezték.

A nyolcvanas évek az 1983–1991, a kilencvenes évek az 1992–2000, a kétezres évek pedig a 2001–2010-ig terjedő időszakot foglalják magukban.

Az „egység” minőségének változása nem egy, az 1980-as évektől a 2000-es évekig öntudatra ébredő és teljes öntudattal rendelkező generáció traumája, hanem egy olyan poszttraumatikus állapot, amely még ma is néhol visszaköszön a kisebbségi magyar irodalomban, meghatározza a tér és helyszínek interpretációját. Az *EX Symposion*hoz is köthető korosztály térinterpretációs gyakorlatának válsága a 1990-es évek elején tetőzik, s a generációs fordulatban utolsónak is tekinthető a kör. A kötetből viszont kiderül, hogy a kilencvenes, majd még inkább a kétezres években publikálni kezdők egy új, más tárgyi és politikai valóságok által kialakított saját teret jelenítettek meg az irodalomban.

A szerző nem önmagában elemzi a két ellentétes ideológiai megfontolású egységet, hanem a térreprezentáció egyik olyan dimenziójaként, amely a helyszínek megjelenésére hat – az absztrakt tér olvasata a hivatalos vagy szubpolitikai program részeként és különböző időpontokban. A helyszínek determinációja a térképzet absztrakciójából visszaránt a valós helyszínekre. A szerzőnek ez is a célja – olyan egységek meghatározása, amelyek (nem ismerve a független változókat) reprezentálják a (nemcsak irodalmi) korszak genius lociját. Hiszen egy ponton a tér – legyen az épített tér vagy a beutazható természeti tér és környezet – szimbólum az elérhetőség, az észlelés és főként az érzékelés mátrixában. Egy új korszak, az átalakulás és az új identitás szimbóluma, ami már nemcsak egy „geometriai ábra” (Hamvas), hanem amint a helyhez, úgy a térhez is egy összetettebb észlelés kapcsolódik, az érzetek mint az identitást és a kötődéseket képző változók.

Városépítésként és volt-jugoszlávként (a kötet szerzőjéhez hasonlóan az 1980-as évek derekán, még Jugoszláviában születtem) a helyekhez és fogalmakhoz, főleg az 1990-es évektől kezdődő időszak tereihöz saját képzetek is társultak. Így ezt az időszakot nem tudtam csak külső szemlélőként befogadni, csak a szöveg által megélni, elvonatkoztatni saját élményeimtől. A helygénusz, az utolsó évtizedek leíró irodalmi tereinek objektív értékelésébe a saját genius loci értelmezésem és a személyes kapcsolataim is beleivódtak. Így a hely(ek) szellemének, a téridentitási viszonyok befogadásának értelmezésében a tér és hely különbségét, egymáshoz való

viszonyukat is elemeztem. A hely szelleme, géniusza, ahogy Hamvas Béla utal rá, mégsem absztrakt fogalom, hiszen érzékelésének változásai (főleg az észleléssel összekötött érzékelés és megélés) pontosan körül is írhatók, néven nevezhetők. A fogalom és annak neve – ahogyan a tér és hely jelensége – sem válik el egymástól. „A helynek nemcsak fizikája, hanem metafizikája is van, és nemcsak látvány, hanem génusz. Ezért nem határozható meg, csak lerajzolható, mert nem kiszámítható, mert arc. A terek fogalmak, a helyek nevek.”¹ A tér és a hely egymás meghatározásaként léteznek, bár az alárendeltségi helyzet vitatható, a tér általános, míg a hely specifikus, szűkebb keresztmetszet. Roginer a tér és hely változójához még hozzárendeli az időt, s az idő és az alkotmányos kinyilatkoztatás függvényében húz pontos időbeni és ideológiai határvonalat a két egység, a két független változó között: „A »nemzeti egység« független változójának középpontjában többek között a közös nyelv, a közös szimbólumok, a közös politikai kultúra, a genealógia és a néphagyomány állnak, miközben az etnokulturális múlt referenciáira támaszkodik. A »testvériség-egység« időszemléletével szemben – amely az emlékezés helyeit, szimbólumait, hőseit, történeteit elsősorban a kiterjesztett, folytatólagos és ciklikusan megújuló jelenben szétszórt elemek halmazából mérítette (amely idővel lehet, hogy részben múltorientált is lett volna, de erre Jugoszlávia esetében nem került sor) – a »nemzeti egység« változója egy múltba tekintő és lineáris időszemléletet részesít előnyben.” 30.)

A téralapú közösségi identitáskonstrukció meghatározása a munka fő feladata a jugoszláviai kisebbségi magyar irodalom kilencven évének távlatából, felvonultatva a korszakok jelentős (és irodalomtörténeti szempontból kevésbé jelentős) szerzőit, akik az identitáskonstrukciók megteremtésében meghatározóak személyük és munkáik által.

A téralapú identitás elsősorban földrajzi indíttatású – ahogy a szerző írja –, azonban tényleges határai a földrajzi határok mellett politikaiak is. A politikai-földrajzi kettősség a politikailag értelmezett tér átértékelődésével vagy elvesztésével járt, ha csak az utóbbi évtizedek határváltozásait vesszük figyelembe a volt-jugoszláv

¹ Hamvas Béla: *Az öt génusz. Szombathely: Életünk Szerkesztősége – Magyar Írók Szövetsége Nyugat-Magyarországi Csoportja*, 1989. 55.

tagállamokban. A sajtó, illetve a folyóiratok kiválasztása se véletlenszerű, ugyanis Roginer szavaival „(...) a téralapú közösségi identitáskonstrukciók topográfiai mátrixáról mindenekfelett korhű, frissességükben állandósított és viszonylag teljes képet adnak.” (37.)

A kötet külön foglalkozik a külföldi helyszínekkel, amelyek az államhatárok átalakulása miatt a külföld-belföld határán táncolnak, az aktív (kollektív) emlékezet miatt gyakran nem is külföldként jelennek meg a kisebbségi irodalomban. Budapest, Balaton, Szeged – ahogy haladunk a jelenünk felé, mindinkább távolodnak térben, és elidegenednek a „közelség” jelentéshordozása szempontjából. Majd a kilencvenes évektől kezdve már a saját emlékekkel (emlékeimmel) átszőve valós, élő emlékként (külföldi homályként) jelennek meg. Bár a progresszív emigráció, legyen az az írók temporális vagy állandó letelepülése, miatt egyre inkább Budapest az élet valós jelene (már a kilencvenes évektől), az itt átélt hatások miatt a külföld-belföld identitása összerosódik, a várostérialapú közösségi identitáskonstrukció is egy adott városra összpontosít (identitásválságról nem beszélhetünk, hiszen nincs teljes asszimiláció).

A kétezres évek Újvidékének, s egyáltalán a város téridentitás-változataival egy külön fejezetben (*Városi helyszínek, Újvidék*) foglalkozik a szerző. „Ez az Újvidék már sok tekintetben nem az a város, amely a háborúk előtt létezett.” (279.) Habár ebben az időszakban más vajdasági város irodalmi és kulturális jelentősége növekedett, azonban „Újvidék szövegvilágai a kétezres években méreteiben a legnagyobb és részleteiben a legaprólékosabban megjelenített posztjugoszláv helyszínekként vannak ismét jelen. A város visszacsatolódik azokhoz a jelentéshalmazokhoz, amelyek a nyolcvanas évekig meghatározták, így elsősorban a városi közművelődési intézmények, valamint az urbánus városmorfológia, annak építészeti hagyományai és a nagyvárosi életstílusok lehetőségei kerülnek előtérbe (...)” (279.)

Az urbánus városmorfológia vagy csak városmorfológia fogalma kétszer jelenik meg a kötetben, s mindkét alkalommal Újvidék kapcsán (vagy Újvidék és Szabadka összekötésével). Bár nem köt magyarázatot a szerző ehhez a szókapcsolathoz, mégis arra enged következtetni, hogy a morfológiát nem a hagyományos (városépítészeti alaktan) értelmében alkalmazza, hanem egy olyan környezet szinonimájaként, amely nemcsak az alaktani jellemzőket veszi alapul, hanem a város holisztikus megközelítését a kultúrában

betöltött szerepével, társadalmával, történelmével, épített környezetével és szerkezetével együtt. Az urbánus városmorfológia (a városmorfológusok nem alkalmazzák így a jelzős összetételt, mert már magában az „urban morphology” urbánus/városi térre vonatkozik) Roginer olvasatában egy meghatározott fajta városra vonatkozik, amelyik jelentős szerepet vállal a kulturális és társadalmi szintéren, s méreteiből adódóan is jelentős.

Roginer természeti környezetében a vízrajz is megjelenik, sokkal szignifikánsabban, mint arra a természeti és épített környezet irodalmi megjelenése okot adhat vagy utalhat. Mint írja, a „jugoszláviai magyar geokulturális identitás” vízrajzi lenyomata 1945 és 1950 között alakult ki, amely időszak alatt azok a terek is a „közösségi azonosulási háló” részévé váltak, „amelyek majd csak az ország kilencvenes évekbeli széttagolódásával töredeznek szét és tűnnek el újra”. (47.). A tájegységek, városok, földrajzi és vízrajzi helyszínek elnevezései úgy változtak az évtizedek során a jugoszláviai magyar irodalomban, ahogy a viszonyok és az identitás megkövetelte (például Szabadka – Subotica – Szubotica). Roginer különös érzékenységgel (az objektivitás és a tudományosság határain belül) a szóhasználat árnyalatain keresztül is keretet és mélységet ad téralapú közösségi identitáskonstrukciók fejlődésének.

A szerző alapos és hosszúra nyúló kutatómunkájának köszönhetően a sajtóban megjelenő irodalmi anyag keretein belül teljesen feltárta a korszakok alkotótevékenységét. Tartalmi hiányérzet nincs, azonban a kutatási anyag (ennek kell neveznem összetettsége, néhány esetben a téma holisztikus megközelítése és a használt nyelvezet miatt) összefoglalásának és elemzésének módja, az a tartalmi és gondolati tömörség, amely elvárható egy doktori disszertációnál, *A jugoszláviai magyar irodalom terei* kötetet nehézkessé, s a szélesebb olvasói rétegnek talán nehezen emészthetővé teszi. Az irodalmi helyszínek és társadalmi-politikai összefüggések elemzésében közbevetett illusztrációként megjelenik egy-egy vers- és szövegrészlet, a fejezeteket is idézetek vezetik be, amelyek kicsit lazítják a feszes gondolatiságot, de nem oldják fel.

A kötet utolsó, egységes blokkja egy fényképalbumként (is) lapozható gyűjtemény, amelynek darabjai egy kivételével (Fenyvesi Ottó katonaként látható a jugoszláv–albán határon), Dormán Lászlótól származnak. Bár az alapgondolat jó, és az elképzelés szolgálná is a kötetet, a megvalósítás ettől nagyon távolra került. Roginer az

illusztrációkat olyan egységnek szánta, ami képileg is megjeleníti az azonosulási csomópontokat: „Kép és szöveg egymást kiegészítő halmazaival így elsősorban azt a kapcsolatrendszert szeretnénk közvetíteni az olvasó felé, amely a helyszín és a benne mozgó szubjektum, valamint a tér és annak összefüggésrendszerét megfogalmazó szerző között évtizedeken át fennállt.” (335.). Az egymást kibővítő halmazok mégsem működnek, ahogy néhol hiányzik a tézisként közölt, az alapos kutatómunka és összehasonlítások alapján levont következtetés mellől a példaként is szolgáló idézet, úgy a képek mellől is hiányzik a néhány soros magyarázat, vagy legalább a kép címe. Az album után következik a fotók legfőbb adatainak listaszerű közlése. A szöveg kiegészítésének szánta a szerző a gyűjteményt, de a vizuális élmény és a szöveg – a képek leírása és a kötet kapcsolódó tételei – nem kapcsolódik egymáshoz organikusan, megtörik, és csak a vizuális élmény marad a hozzárendelt tartalom nélkül. A kötet tudományos felhasználhatóságát, a tematikus keresést is nehezíti a hely- és névmutató hiánya, ha a terekhez fűző viszonyokat, illetve az identitáskonstrukciók változásait tárnánk fel egy-egy város, folyó vagy régió kontextusában.

A kötet a sajtóban megjelenő terek földrajzi megjelenítésére törekedett, de ahogy a szerző a kötet utószavában (*A kör négyesítés* című fejezetben) utal rá, „az egyéni és közösségi szempontból vizsgált művészeti termelés dinamikája arra utal, hogy annak ezredforduló utáni gyökeres változásait a huszadik század irodalomtörténeti gyakorlata már csak kis részben tudja a tudományos igényeknek megfelelően kielégíteni”. (333.) Ennek okaiként nemcsak a szerzők személyi hálójának szétterülését (születési és tartózkodási hely, iskolai és egyetemi szocializáció, műveik megjelenési, forgalmazási helye és az azokra adott reakciók szélesebb köre) lokalizálja, hanem kimondja, hogy időben változó kategóriaként sem lehet már könnyen követni, „miközben a témavilágok, a szellemiség és a motívumok sokfélesége és szétfejlődése is külön rendszereket alkot”. (333.)